

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 12 (2017)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.12.12

Gerd Hentschel

Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy

Germanizmy w języku białoruskim mające polskie ekwiwalenty: ich liczebność w ujęciu diachronicznym i charakterystyka jakościowa¹

Słowa kluczowe: kontakt językowy, zapożyczenia leksykalne, białoruski, polski, rosyjski, niemiecki

Key words: language contact, lexical borrowings, Belarusian, Polish, Russian, German

Wstęp

W artykule przedstawiono wstępne rezultaty nowego projektu badawczego, zatytułowanego „Wędrujące słowa: drogi zapożyczeń niemieckich z polskiego do języków wschodniosłowiańskich”². Jego koordynatorem jest autor niniejszego artykułu oraz Stefan Engelberg – kierownik Pracowni Leksykologii i Leksykografii Instytutu Języka Niemieckiego w Mannheim, a współpracownikami: M. Pryhodzicz (Mińsk), N. Chobzej (Lwów), W. Krugłow (Petersburg) oraz A. Mołdowan i K. Maksimowicz (Moskwa).

Materiał leksykalny wykorzystany dla potrzeb projektu pochodzi z wydanego w 2010 r. *Słownika zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie literackiej od początków piśmiennictwa do połowy XX w. (Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schriftsprache von den schriftlichen Anfängen bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts* (dalej: WDLP)) pod redakcją Andrzeja de Vincenza oraz autora niniejszego artykułu³. W 2014 roku słownik ten został udostępniony na stronach Instytutu Języka Niemieckiego w Mannheim (*Zapożyczenia niemieckie w innych językach* – <http://www1.ids-mannheim.de/lexik/lehnwortportal.html>), na których wkrótce opublikowane zostaną również rezultaty nowego projektu badawczego, będącego tematem powyższego artykułu.

¹ Niniejszy artykuł powstał na bazie wygłoszonego przeze mnie w maju 2015 r. podczas VI Międzynarodowego Kongresu Białorutenistów w Mińsku referatu, który ukaże się drukiem w języku rosyjskim w tomie pokonferencyjnym. Polska wersja w stosunku do rosyjskiej zawiera kilka uzupełnień. Tłumaczenia podjął się Paweł Janczulewicz (Kraków), któremu dziękuję również za kilka wartościowych wskazówek.

² Na temat wędrowek słów por. także pracę Wojana (2010).

³ Słownik dostępny jest bezpłatnie na stronie: <http://diglib.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/>

Należy podkreślić, że wspomniany WDLP, użyty w poniższej analizie zawiera jedynie „prototypowe” zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie, które spełniają ściśle określone kryteria. Po pierwsze, muszą być motywowane na gruncie niemieckim lub germańskim, co oznacza, że nie mogą być w niemieckim pożyczkami z innego języka. Z tej przyczyny z analizy wyłączono np. pol. wyraz *lampa* < śrwn. *lampe* < fr. *lampe* < łac. lud. *lampade*. Po drugie, proces ich zapożyczania powinien przebiegać bezpośrednio z j. niemieckiego do polskiego, tzn., że w słowniku nie uwzględniono przykładów typu: pol. *kielich* < stcz. *kelich / kalich* < śrwn. *kelch / kelich*.

W WDLP nie uwzględniono więc ani słów, które mają w języku niemieckim status wyrazów obcych (przede wszystkim pochodzenia romańskiego oraz łacynizmów), które zostały zapożyczone do polszczyzny właśnie za pośrednictwem j. niemieckiego, ani też wyrazów niemieckich, które trafiły do polszczyzny za pośrednictwem innego języka. W WDLP uwzględniono więc wyłącznie zapożyczenia niemieckie, które poświadczono zostały w polskich tekstach, ale pominięto dialektyzmy, które nie zostały poświadczono w tekstach. W tym wypadku chodzi więc o „prototypowe” zapożyczenia niemieckie w polszczyźnie w węższym ujęciu. WDLP notuje ponad 2400 takich prototypowych germanizmów⁴ w zasobie leksykalnym języka polskiego w okresie od początków piśmiennictwa do połowy XX w. W polszczyźnie XX w. zachowała się połowa z nich, czyli ok. 1200 jednostek (zob. Hentschel 2009).

Jednym z głównych zadań nowego projektu jest ustalenie, które z zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie zostały poświadczono także w języku białoruskim, ukraińskim i rosyjskim. W tym celu wykorzystano przede wszystkim wielotomowe słowniki języków wschodniosłowiańskich, m.in. słowniki historyczne i etymologiczne oraz materiały z kartotek, ponieważ – jak wiadomo – żaden z nich nie został dotychczas wydany w całości.

Badając germanizmy w języku białoruskim, analizie poddano materiał j. staro-białoruskiego oraz współczesnego języka literackiego, pochodzący z następujących słowników: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* (HSBM) oraz *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (TSBM). Poza tym uwzględniono materiał z *Словаря белорусского наречия* I.I. Nosowicza (SBN).

Informację o liczbie germanizmów odnotowanych we wspomnianych słownikach zawiera poniższa tabela.

Tab. 1. Liczba germanizmów w trzech poddanych analizie słownikach języka białoruskiego

słownik	liczba germanizmów
HSBM	378
TSBM	492
SBN	185

⁴ Bieżące prace nad nowym projektem wskazują na to, że niektóre jednostki odnotowane w WDLP (ok. kilkudziesięciu) – wbrew założeniom przyjętym w słowniku – nie są w polszczyźnie bezpośrednimi zapożyczeniami z niemieckiego, lecz w ich przejmowaniu pośredniczył język rosyjski. Dotyczy to głównie jednostek poświadczonych w języku polskim od XIX w.

Pewna liczba leksemów została oczywiście odnotowana w więcej niż jednym słowniku, co ilustruje kolejna tabela.

Tab. 2. Liczbowy rozkład germanizmów w trzech analizowanych słownikach

nr wiersza	HSBM	SBN	TSBM	n	%
1a	–	–	+	269	39
1b	–	+	+	26	4
2a	+	–	–	153	22
2b	+	+	–	27	4
3a	+	+	+	120	17
3b	+	–	+	78	11
4	–	+	–	12	2
	suma			685	100

Na jej podstawie można dojść do następujących wniosków:

- (1) Największy zbiór germanizmów w języku białoruskim tworzą leksemy poświadczane tylko i wyłącznie w TSBM (269, co stanowi 39% ich ogólnej liczby). Gdyby dodać do nich jeszcze te występujące w TSBM i SBN, lecz nienotowane w HSBM, to liczba ta wzrosłaby do 295. Są to germanizmy występujące jedynie we współczesnym języku białoruskim. Warto byłoby jednak zastanowić się na tym, jaka ich część przedostała się do języka białoruskiego za pośrednictwem j. rosyjskiego, pomimo tego, że germanizmy te poświadczane są także w polszczyźnie. W XIX w. mogło bowiem dochodzić do ich niezależnego przenikania do języka białoruskiego – z jednej strony za pośrednictwem j. polskiego, z drugiej – rosyjskiego.
- (2) Drugą pod względem wielkości grupę stanowią germanizmy odnotowane wyłącznie w HSBM (153). Jeżeli dodamy do niej jednostki poświadczane zarówno w HSBM, jak i w SBN, ale niepojawiające się w TSBM, to liczba germanizmów wyłącznie starobiałoruskich wzrośnie do 180. Bardzo prawdopodobne wydaje się, że wyrazy te nie zachowały się we współczesnym języku białoruskim i należałoby je zaliczyć do historyzmów. Całkiem możliwe jest też, że niektóre z nich można jeszcze spotkać w dialektach, jednak zagadnienie to wykracza poza ramy niniejszego artykułu. Tak czy inaczej, pośrednictwo j. polskiego wydaje się najbardziej prawdopodobne w wypadku należących do tej grupy zapożyczeń niemieckich.
- (3) 120 germanizmów (spośród ogólnej liczby 685) poświadczonych zostało zarówno w starobiałoruskim (tzn. w HSBM), jak i we współczesnym języku białoruskim (w TSBM) oraz w SBN. Jeżeli doda się do nich germanizmy poświadczane w HSBM i TSBM, ale nieodnotowane w SBN, to ich liczba wzrośnie do 198 leksemów, poświadczonych zarówno w języku starobiałoruskim, jak i współczesnym. Większość należących tej grupy germanizmów prawdopodobnie przedostała się do białoruskiego za pośrednictwem języka polskiego.
- (4) Germanizmów, które poświadczane są wyłącznie w SBN (tzn. nie ma ich ani w HSBM, ani w TSBM) jest niewiele, bo tylko 12.

Podsumowując, można stwierdzić, że spośród 2400 zapożyczeń niemieckich w języku polskim, które zostały odnotowane w WDLP, 685 z nich zostało poświadczonych również w trzech wspomnianych powyżej słownikach białoruskich. Oznacza to, że prawie jedna trzecia spośród wszystkich prototypowych germanizmów w języku polskim ma lub miała swój ekwiwalent w języku białoruskim. Dodatkowo należy podkreślić, że TSBM wskazuje na obecność we współczesnym języku białoruskim 493 germanizmów z odpowiednikiem w języku polskim, co stanowi 73% ich ogólnej liczby (685). Po odrzuceniu 12 germanizmów notowanych wyłącznie w SBN, rozkład pozostałych 673 zapożyczeń w różnych okresach czasowych przedstawia się następująco:

Tab. 3. Liczbowy rozkład 673 germanizmów w ujęciu chronologicznym

tylko starobiałoruski	27%
oba	44%
tylko nowobiałoruski	29%

Kilka uwag o germanizmach w słowniku Nosowicza (SBN)

12 germanizmów poświadczonych tylko w SBN (nienotowanych w HSBM i TSBM) to albo dialektyzmy, albo wyrazy używane w XVIII i XIX w., np. błrus. *абшыт* (por. ĘSBM) < pol. *abszyt* < nm. *Abschied*; błrus. *пеле(н)говаць* < śrpol. *pielęgować* (pol. *pielęgnować*) < śrwnm. *phlëgen* (nm. *pflegen*); błrus. *коншакты* < pol. *konszachty / konszafty / konszachty / kunszafty* < nm. *Kundschaft*. W SBN znalazło się 119 germanizmów, poświadczonych także przez HSBM i TSBM, a – ponadto – ponad 50 germanizmów notowanych albo w HSBM, albo w TSBM. Świadczy to o silnej funkcji łączenia języka starobiałoruskiego i współczesnego przez SBN, co potwierdza fakt, że tylko 78 germanizmów, notowanych zarówno w HSBM, jak i TSBM, nie znalazło się w SBN.

W słowniku Nosowicza pojawia się łącznie 185 germanizmów, spełniających wymagania stawiane im w niniejszej analizie, które wspomniane zostały na wstępie. Liczba ta trzykrotnie przewyższa liczbę germanizmów wskazanych w SBN przez A.A. Pryhodzicz, pomimo że autorka definiuje germanizmy szerzej, zaliczając do nich także wyrazy niemotywowane na gruncie germańskim. Sporządzona przez nią lista obejmuje 56 leksemów, z których zaledwie 21 spełnia definicję germanizmu, którą przyjęliśmy na potrzeby naszych badań (np. *дахъ, фура, столмахъ, гвалтъ, кшталтъ*). Pozostałe 34 są w języku niemieckim albo zapożyczeniami z łaciny i języków romańskich (*кафля, кухель / кухель*), albo weszły do polszczyzny za pośrednictwem j. czeskiego (*жебракъ, пытэль*, por. Basaj, Siatkowski 2006). Można zatem stwierdzić, że liczba germanizmów, spełniających przyjętą przez nas definicję, jest w SBN prawie dziesięciokrotnie wyższa niż zakłada A.A. Pryhodzicz. Wymieńmy chociażby tylko kilka wyrazów, których zabrakło na liście autorki: *бунтъ, броваръ, гатунокъ, гмахъ, смакъ...*

Starobiałoruskie germanizmy

Starobiałoruskie germanizmy skłaniają nas do zatrzymania się na dwóch dyskusyjnych kwestiach: na dotychczasowych ocenach ich liczebności w języku starobiałoruskim oraz roli języka rosyjskiego, którą należałoby uściślić nie tylko w kontekście germanizmów w języku współczesnym.

Stosunkowo nową ocenę ich liczebności w XV–XVI w. przedstawia W.M. Hałaj (Галай 2006: 165), wymieniając 327 germanizmów. Problem jednak w tym, że nie wiadomo, w jaki sposób autorka definiuje germanizm w języku białoruskim – zazwyczaj nie rozróżnia się jednostek motywowanych na gruncie germańskim od wyrazów zapożyczonych do języka niemieckiego. Tak czy inaczej, liczba germanizmów wymienionych przez Hałaj odpowiada około trzem czwartym tych, mających etymologię germańską, które zostały uwzględnione w HSBM.

Jak wiadomo, autorem szczegółowej analizy i opisu leksykograficznego zapożyczeń w języku starobiałoruskim (nie tylko germanizmów) jest Bułyka (Булыка 1972). Na podstawie jego pracy H. Bieder (1976) wskazał 549 germanizmów, będących w użyciu w języku w XIV–XVII w. Tylko osiem z nich pochodzi z XIV w., 406 z XV i XVI w. (co stanowi liczbę o jedną czwartą wyższą niż w spisie Hałaj (Галай 2006)), a kolejnych 135 z XVII w. Należy podkreślić, że liczba germanizmów wskazanych przez Biedera – 549 – jest znacznie wyższa niż ustalona przez nas na podstawie HSBM (380). Trzeba jednak wziąć pod uwagę, że opierając się na książce Bułyki (Булыка 1972), Bieder analizuje wszystkie typy germanizmów, niezależnie od tego, czy są one motywowane na gruncie germańskim, czy nie.

Po pierwsze, materiał przedstawiony przez Biedera zawiera sporą liczbę germanizmów, będących zapożyczeniami już w języku niemieckim, np. stbrus. *астрономъ* < pol. *astronom* nm. *Astronom* [< łac. *astronomus* < gr. *astronomos*]⁵; stbrus. *лябиринтъ* [< stpol. *labirynt*] < nm. *Labirynth* < łac. *labyrinthus* < gr. *labyrinthos*; stbrus. *бламъ* < pol. *blam* < nm. *Flamme* [< łac. *flamma*]; stbrus. *лютня* < pol. *lutnia* < śrwnm. *lûte* < wł. *liuto*; stbrus. *лямпа* < pol. *lampa* < śrwnm. *lampe* [< fr. *lampe* < łac. lud. *lampade*]. Warto przy tym zwrócić uwagę na fakt, że w łańcuchu zapożyczenia wyrazu często pomijane jest ogniwo niemieckie : stbrus. *моментъ* < pol. *moment* < [nm. *Moment* <] łac. *momentum*; stbrus. *аркжументъ* < pol. *argument* [< nm. *argument*] < łac. *argumentum*; stbrus. *дыяментъ* / *дияментъ* / *дыаментъ* < pol. *diament* [< stpol. *dyjament* / *dyjamant* < nm. *Diamant*] < łac. *diamentum* i in. Ponadto na gruncie języka polskiego nie została dotychczas szczegółowo zbadana kwestia pośrednictwa j. niemieckiego w procesie zapożyczania wyrazów łacińskich. Problem ten dotyczy również latynizmów, które dostały się do języka białoruskiego z polszczyzny.

Po drugie, Bieder (1976) do germanizmów zalicza wyrazy zapożyczone do polszczyzny z niemieckiego za pośrednictwem języka czeskiego, np. stbrus. *пушка* < pol. *puszka* < cz. *puška* < śrwnm. *buhsa*. W podobnych przypadkach Bułyka (Булыка 1972) również nie zawsze zwraca uwagę na rolę, jaką odgrywa w tym procesie język czeski: stbrus. *келухъ* < pol. *kielich* [< stcz. *kelich* / *kalich*] < śrwnm. *kelch* / *kelich* [< łac. *calix*]. A w wypadku ostatniego zapożyczenia, istnieją nawet dwa

⁵ W nawiasach kwadratowych zamieszczam własne uzupełnienia.

powody, dla których pol. *kielich* nie znalazł się w WLPD, a mianowicie jego łacińskie pochodzenie i pośrednictwo j. czeskiego.

W związku z powyższym można pokusić się o następujący wniosek. Otóż biorąc pod uwagę, że w HSBM (z kartoteką włącznie) udało się wskazać prawie 400 germanizmów z motywacją niemiecką albo germańską oraz polskim odpowiednikiem pochodzącym bezpośrednio z niemieckiego, można przypuścić, że liczba wszystkich germanizmów (w szerszym ujęciu) w języku starobiałoruskim powinna być przynajmniej dwukrotnie wyższa. Oznacza to, że ich suma wynosiła co najmniej 800, a może nawet 1000.

Tab. 4. Różne kalkulacje liczbowe germanizmów w języku starobiałoruskim (potencjalnie) przejętych za pośrednictwem języka polskiego

analiza	etymologia germanizmów	okres pochodzenia	liczba germanizmów
Hałaj (Галай 2006)	dowolna (?)	XV–XVI w.	327
Bieder (1976) na podstawie Bułyki (Булыка 1972)	dowolna	XIV w.	8
		XV–XVI w.	406
		XVII w.	135
		łącznie w XIV–XVI w.	549
bieżąca analiza na podstawie HSBM	niemiecka (germańska)	XIV–XVII w.	378
bieżąca analiza <i>ekstrapolacja</i>	dowolna	XIV–XVII w.	<i>co najmniej 800</i>

Germanizmy białoruskie a rosyjskie

Odrębny problem w naszych badaniach oraz ustaleniu liczebności germanizmów stanowi ta ich część, która poświadczona jest zarówno w języku polskim i białoruskim (i/lub w ukraińskim), jak i w rosyjskim⁶. Poza naszym zainteresowaniem znalazły się wyrazy, które najpierw zostały zapożyczone do polszczyzny, skąd – nie później niż w XVII w. – przeszły do języka białoruskiego (lub ukraińskiego), i – w końcu – rosyjskiego. Pożyczkę tę łatwo zidentyfikować, jeśli poświadczenia w starobiałoruskim lub staroukraińskim są starsze niż w rosyjskim.

Trudniejsze pod względem interpretacji są pożyczki z okresu, dla którego – jak można przypuszczać – charakterystyczny jest wzrost liczby bezpośrednich zapożyczeń niemieckich do j. rosyjskiego, czyli od czasów panowania Piotra Wielkiego. Nasilenie się przenikania wyrazów z języka rosyjskiego do białoruskiego i ukraińskiego, a także częściowo do polskiego charakterystyczne było zwłaszcza dla okresu po rozbiorach Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. Wśród nich znalazły się oczywiście również germanizmy. Najwyraźniej polski wyraz *jegier* ‘żołnierz specjalnej formacji strzelców’ (por. błrus. *eżep*), który pochodzi z nm. *Jäger*, został zapożyczony do polszczyzny za pośrednictwem j. rosyjskiego. Wyrazu tego nie notuje ani słownik Lindego (SL), ani *Słownik wileński* (SJPWil). Pojawia się on jednak w *Panu Tadeuszu* Adama Mickiewicza, przy czym odnosi się on do rosyjskich (a nie niemieckich) pododdziałów. W języku rosyjskim wyraz *ежерь*, *ежеп*, *ежарь* w znaczeniu

⁶ Por. przypis 3.

‘myśliwy’, jaki ‘lekkobrojeni żołnierz’ poświadczony został znacznie wcześniej, bo w XVIII w. (por. SRJaXVIII). Analogiczne przypadki, będące przykładem niebezpiecznego zapożyczenia wyrazu niemieckiego za pośrednictwem j. rosyjskiego również nie zostały uwzględnione w WDLP.

Niemniej jednak, około 500 ze wspomnianych powyżej 685 germanizmów w języku białoruskim, mających odpowiednik w WDLP, ma go także w rosyjskim. 200 z nich pojawia się zarówno w zabytkach starobiałoruskich, jak i rosyjskich do XVIII w. włącznie. Jednak 220 innych germanizmów ma swój odpowiednik wyłącznie we współczesnym języku białoruskim i we współczesnym j. rosyjskim. Brak ich poświadczeń w zabytkach piśmienniczych z wcześniejszych epok. Wyrazy te zostały jednak również odnotowane w języku polskim. Należałoby więc się zastanowić, w jaki sposób przedostały się one do białoruskiego: za pośrednictwem j. polskiego, rosyjskiego, czy może bezpośrednio z niemieckiego? Sposób zapożyczenia tych germanizmów nadal stanowi zagadkę.

Ciekawe jednak jest to, że tylko około 60 z 220 germanizmów Krukouski (Крукoўскі 1958) jednoznacznie zalicza do grupy rusycyzmów. Poza tym około 10 spośród niemieckich „rusycyzmów” Krukouskiego, poświadczonych zostało już w zabytkach starobiałoruskich. Określenie tych ostatnich jako „rusycyzmów” wydaje się co najmniej dyskusyjne.

W niniejszym artykule możemy poświęcić uwagę tylko dwóm z nich.

„Dyskusyjne” starobiałoruskie rusycyzmy

Błrus. *друшляк* i nm. *Durchschlag*

Na przeszkodzie zaliczeniu błrus. *друшляк* do rusycyzmów stoi fakt, że formy z połączeniem /-ru-/ na miejscu pierwotnego niemieckiego /-ur-/ pojawiają się w rosyjskim stosunkowo późno. *Słownik etymologiczny języka białoruskiego* (ÉSBM, s.v. *друшляк*) wspomina o pojawieniu się w języku rosyjskim form z metatezą /u/ i /r/ dopiero na początku XX w. Jednak starobiałoruskie formy z sekwencją /-ru-/ poświadczane zostały już pod koniec XVI w. (zob. ÉSBM). To samo zjawisko można zaobserwować w języku staroukraińskim: od drugiej połowy XVI w. pojawiają się zapisy *друшлякъ*, *друшлекъ* (SUMXVII–XVIII), *друшлакъ* i *рушлакъ* (ESUM). W ÉSBM błrus. *друшляк* uznano za zapożyczenie pol. *druszlak* lub *durszlak*, a nie rosyjskie.

Powołanie się przez SUMXVI–XVII na staropolską formę [?]*druszlak* budzi sporo wątpliwości, ponieważ polskie słowniki historyczne (Sstp i SPXVI) jej nie notują. W tym wypadku należałoby ostrożniej formułować wnioski, ponieważ polskie formy z metatezą płynnej /r/ z /u/ (czyli: /-ru-/) poświadczane są stosunkowo późno: pierwsze dwa zapisy postaci *druszlak* pochodzą z *Rejestru skarbców i wszelkiego ruchomego majątku* z kilku posiadłości Radziwiłłów na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego (według kartoteki SPXVII–XVIII). Ponadto ciekawa jest uwaga Karłowicza (SGPKarł s.v. *durszlak*), który wskazuje właśnie na „litewskie” pochodzenie form z połączeniem /-ru-/ na miejscu /-ur-/ oraz postaci bez /r/. Najstarsze formy wschodniosłowiańskie z /-ru-/ można rzeczywiście znaleźć na terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego: w starobiałoruskim i w staroukraińskim.

Najwyraźniej do metatezy /-ur-/ doszło na tym właśnie terytorium⁷. Trudno jednak w tym przypadku określić, która z form mogła posłużyć jako wzorzec: polska forma-pośrednik czy może bezpośrednio niemiecki odpowiednik z /-ur-/.

Błrus. *шомнал* i nm. *Stempel*

Oczywiście, poza błrus. *шомнал* 'pręt do ładowania broni palnej i czyszczenia lufy, stempel' pojawia się także forma *штемнел*. Wyraz ten notowany jest w różnych znaczeniach, część z nich pokrywa się z nm. *Stempel*, ale nie znaczenie 'pręt do ładowania'. Niemiecki znaczenie to utracił. Jeżeli Krukouski (Крыкоўскі 1958) wywodzi błrus. *шомнал* z ros. *шомпол*, to nasuwa się pytanie, dlaczego Vasmer (ĚSRJa-F s.v. *шомпол*) wskazuje na zapożyczenie ros. „шомпол ... (стар. шомнал, шоннал)” z niemieckiego za pośrednictwem pol. *sztępel*⁸. (Nawiasem mówiąc, polski wyraz o znaczeniu 'pręt do ładowania' poświadczony jest od końca XV w., a pozostałe znaczenia dopiero od początku XVII w.). Jednak formy z nagłosowym *ш-* (a nie z *шм-*) i śródgłosowym *-омно-* / *-онна-* pojawiają się w języku rosyjskim stosunkowo późno. Pierwszy przykład użycia tej formy wg kartoteki SRJaXVIII pochodzi z 1699 r. Także *штемнель* po raz pierwszy odnotowano na przełomie XVII i XVIII w., lecz nie w znaczeniu 'pręt do ładowania'. Co prawda w starobiałoruskim formy z samym *ш-* w nagłosie nie są spotykane, jednak postaci z sekwencją *-омно-* / *-онна-* są dobrze udokumentowane i notowane nieco wcześniej niż w rosyjskim (wg kartoteki HSBM – 1686 r.).

W języku polskim germanizm ten nie wykazuje żadnej z dwóch osobliwości fonetycznych: ani *sz-* (tj. bez *-t-*), ani *-омпо-*/*-омпа-*. Zanik spółgłoski /t/ przed samogłoską w językach wschodniosłowiańskich pozostaje zagadką. Przecież w polskim, białoruskim czy ukraińskim jest wiele germanizmów rozpoczynających się od /st-/ lub /št-/, gdzie segment /t/ nie uległ zanikowi. Układ samogłosek w błrus. *шомнал* pojawia się już w starobiałoruskim. Dlatego wyrazu białoruskiego nie można jednoznacznie zaliczyć do rusycyzmów, pomimo analogii do ros. *шомпол*.

Podsumowanie

Zainteresowanie germanizmami w językach wschodniosłowiańskich (w tym w j. białoruskim) nie jest w językoznawstwie slawistycznym niczym nowym, jednak wstępne wnioski płynące z zaprezentowanego w niniejszym artykule projektu świadczą ewidentnie o tym, że nadszedł czas na powtórny ich analizę. Dotychczasowe badania i szacunki liczbowe germanizmów w języku białoruskim okazały się niewiarogodne. Po pierwsze dlatego, że ich podstawa empiryczna nie odpowiada aktualnej wiedzy, uzyskanej na podstawie obszernych prac historyczno-leksykograficznych.

⁷ W górno- i dolnoniemieckim istnieją formy tylko z sekwencją *-Vr-*, natomiast w starofryzyjskim poświadczone są postaci z sekwencją *-rV-*, por. *thruchsla* (ALTFR-WB) w porównaniu z wnm. *durchschlagen*, dnm. *dörsloon*. Pewne „wewnątrzsłowiańskie” metatezy pierwotnej sekwencji *-Vr-* wydają się bardziej prawdopodobne niż fryzyjska proveniencja wyrazu, zwłaszcza że warianty z *-ru-* pojawiają się również w innych dialektach np. w Małopolsce.

⁸ Pisownia za Vasmerem – poza tym WDLP z 1494 r. do końca XVII w. notuje warianty: *stępel*, *sztempel*, *stempel*.

Po drugie, sama definicja germanizmu nie jest precyzyjna, a co za tym idzie nie jest jasne, czy w prowadzonych dotąd badaniach chodzi o germanizmy z niemiecką lub germańską etymologią, czy też może o wszystkie germanizmy – również te, które w niemieckim są zapożyczeniami z języków romańskich lub z łaciny.

Rola języka-pośrednika podczas przejmowania latynizmów i romanizmów do języków słowiańskich (w pierwszej kolejności do czeskiego i polskiego jako języków sąsiadujących z niemieckim) nie została jak dotąd zbadana w sposób systematyczny. Historia zapożyczeń niemieckich w języku białoruskim wymaga nowego opracowania, co wydaje się możliwe dzięki ogromnemu postępowi, który dokonał się w leksykografii historycznej i słownictwie etymologicznym w języku polskim, rosyjskim, ukraińskim i białoruskim. Pełny obraz germanizmów w języku białoruskim powinna dać analiza porównawcza materiału zawartego w HSBM i ĘSBM oraz w najnowszych słownikach historycznych i etymologicznych sąsiednich języków oraz w odpowiednich nowszych słownikach języka niemieckiego. Zaprezentowany w niniejszym artykule nowy projekt badawczy, poświęcony zapożyczeniom niemieckim w języku polskim, które przedostały się do języków wschodniosłowiańskich, stanowi pierwszy krok w tym kierunku.

Wykaz skrótów

- ALTFR-WB – *Altfriesisches Wörterbuch*, Hrsg. Karl Freiherr von Richthofen, Göttingen 1840.
- ĘSBM – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1978–.
- ĘSRJa-F – Фасмер М., *Этимологический словарь русского языка*. Москва 1986–1987.
- ESUM – *Етимологічний словник української мови*, Київ 1982–2012.
- HSBM – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Мінск 1982–.
- SBN – Носович И. И., *Словарь белорусского наречия*, Санкт-Петербург 1870.
- SGPKarł – Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, Warszawa 1900–1911.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969.
- SL – Linde S.B., *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1807–1814.
- SPJWil – *Słownik języka polskiego*, Wilno 1861.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI w.*, Wrocław etc. 1966–.
- SPXVII-XVIII – *Słownik języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, Kraków 1999.
- SRJaXVIII – *Словарь русского языка XVIII в.*, Ленинград / Санкт-Петербург 1984– (zob. <http://feb-web.ru/feb/sl18/slov-abc/>).
- Sstp – *Słownik staropolski*. Kraków 1953–2002 (Indeks 2007).
- SUM – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 1994–.
- TSBM – *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1977–1984.
- WDLP – Vincenz A. de., Hentschel G., *Wörterbuch der deutschen Lehnwörter in der polnischen Schrift- und Standardsprache: Von den Anfängen des polnischen Schrifttums bis in die Mitte des 20. Jahrhunderts*, Studia Slavica Oldenburgensia. Oldenburg 2010, <http://www.bis.uni-oldenburg.de/bis-verlag/wdlp/>.

Bibliografia

- Basaj M., Siatkowski J., 2006, *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*, Warszawa.
- Bieder H., 1976, *Zur Erforschung des deutschen Lehngutes im westrussischen Schrifttum des 14. bis 17. Jhs.* [w:] *Opuscula slavica et linguistica. Festschrift für Alexander V. Issatschenko*, Hrsg. H.-D. Pohl, N. Salnikow, Klagenfurt, s. 73–87.
- Булыка А.М., 1970 *Чэшская лексіка ў выданнях Ф. Скарыны*, [w:] *Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук*, № 3, s. 123–131.
- Булыка А.М., 1972, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А.М., 1980, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск.
- Булыка А.М. 1990, *Роля польскага ўплыву ў развіцці лексічнага складу беларускай мовы данацыянальнага перыяду*, [w:] *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства. Матэрыялы Першай усесаюзнай навуковай канферэнцыі (17–19 ліпеня 1990 г., Віцебск)*, рэд. Л.М. Вардамацкі, Віцебск, s. 3–11.
- Булыка А.М., 1993, *Слоўнік іншамоўных слоў*, Мінск.
- Галай В.М., 2006, *Храналагічная класіфікацыя нямецкіх запазычанняў // Письменник – Мова – Стыль: Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 29–30 верасня 2005 г.)*, рэд. М.Р. Прыгодзіч, М.І. Свістунова, Мінск, s. 165–166.
- Галай В.М., 2011, *Адлюстраванне яўрэйскага культурнага ўплыву ў беларускай мове*, [w:] *Роднае слова*, № 4, s. 56–58.
- Hentschel G., 2009, *Intensität und Extensität deutsch-polnischer Sprachkontakte von den mittelalterlichen Anfängen bis ins 20. Jahrhundert am Beispiel deutscher Lehnwörter im Polnischen*, [w:] *Unsere sprachlichen Nachbarn in Europa. Die Kontaktbeziehungen zwischen Deutsch und seinen Grenznachbarn. (Diversitas Linguarum)*, Hrsg. Christel Stolz. Bochum, s. 155–171.
- Крукоўскі Н.І., 1958, *Рускі лексічны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову*, Мінск.
- Прыгодзіч А.А., 2008, *Лексіка нямецкага паходжання ў „Слоўніку беларускай мовы“ І.І. Насовіча*, [w:] *Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства. Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 220-годдзю з дня нараджэння Івана Іванавіча Насовіча (18 лютага 2008 года, г. Мінск)*, рэд. М.Р. Прыгодзіч, Мінск, s. 58–59.
- Wojan K., 2010, *Przyrodkowe i nieprzyrodkowe wędrówki leksemów*, Gdańsk.

German loans in Belarusian with equivalents in Polish: quantities in time and questions of their qualitative characteristics

Abstract

In Belarusian, different types of German loans are found. However, most of them did not come directly from German, but were passed on to Belarusian by other languages such as Polish, or later in history, Russian. In many cases, the path is unclear, especially with German loans found in all three Slavic languages mentioned. Apart from this, some of the (alleged) Germanisms are already loans in German itself, and hence could have taken different ways into Belarusian.

This paper criticises older studies which comment on quantitative aspects of German loans in Belarusian, neglecting the “etymological” heterogeneity of the elements. Instead, an (approximate) quantitative analysis of German loans in Belarusian is offered, concentrating on those elements with Germanic etymology most probably mediated by Polish, the undoubtedly largest subset of Germanisms in Belarusian.